

Novel Studies of Law and Environment

ORIGINAL ARTICLE

The legal system of international rivers from the perspective of water rights and environmental rights (Case Study: Aras River)

Homeira Agah¹ – Mohammad Hassan Habibi²

1- Assistant Professor of International Law and Environment, National Research Institute of Oceanography and Atmospheric Sciences

Email:

aaagah-hom@yahoo.com

2- Faculty of Environment Payame noor University.

Email:

Dr.mhhabibi@gmail.com.

Abstract

In recent decades, the world has been facing with climate change and a shortage of fresh water, particularly in hot and dry regions. This investigation is based on document analysis and content analysis. The study categorizes and analyzes the available (albeit limited) resources to examine the legal situation of downstream countries from the perspective of water law and environmental law. This study deals with the principles and requirements related to international law to protect the rights of the beneficiaries of Border Rivers. Also this investigation attends the decisions issued by international courts in disputes related to Border Rivers with respect to water rights and environmental rights, in order to analyze the legal status of Border Rivers. This study aims to provide an analysis of the Aras River situation in terms of quantitative and qualitative damages affected by the activities of upstream countries. Based on existing studies, international courts have defended the right of downstream countries to secure their defined water rights under neighboring country agreements and to meet the standard needs of each person for a healthy life, particularly in situations where people in downstream countries are economically disadvantaged. Since Iran, as one of the downstream countries in the region, faces unique conditions in river currents, if no solution (such as reaching an agreement or resorting to international courts) is found to address the problems related to fresh water, the country will suffer irreparable human, environmental, and economic losses.

keywords

Legal regim of cross-border River; waer laws; Environmental laws; Aras River; International court judgments water pollution.

«مطالعات نوین حقوق و محیط‌زیست»

«مقاله پژوهشی» نظام حقوقی رودخانه‌های بین‌المللی از منظر حقوق آب و حقوق محیط‌زیست

(مطالعه موردی: رودخانه ارس)

حمیرا آگاه^۱ - محمدحسن حبیبی^۲

چکیده

در دهه‌های اخیر جهان با تغییر اقلیم و کمبود آب شیرین به خصوص در مناطق گرم‌وخشک روبروست. پژوهش حاضر توصیفی و تحلیلی، مبتنی بر مطالعه اسنادی و تحلیل محتوا است. در این مطالعه با دسته‌بندی و بررسی منابع موجود جمع‌آوری شده (هر چند محدود)، تلاش شده تا وضعیت حقوقی کشورهای پایین دست از منظر حقوق آب و حقوق محیط‌زیست مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد. این مطالعه به اصول و الزامات مرتبط با حقوق بین‌الملل برای حفظ حقوق ذی‌نفعان رودخانه‌های مرزی و نیز آراء صادره از جانب دادگاه‌های بین‌المللی در دعوای مرتبط با رودخانه‌های مرزی با رعایت حقوق آب و حقوق محیط‌زیست می‌پردازد تا بر این اساس تحلیلی از وضعیت حقوقی رودخانه مرزی ارس از حیث آسیب‌های کمی و کیفی متاثر از فعالیت‌های کشورهای بالادست بدست آید. نتایج بررسی نشان داده است که در شرایط مشابه بر اساس اصل انصاف و اصول مرتبط با حفظ محیط‌زیست، دادگاه‌های بین‌المللی نسبت به تامین حق‌آبه معین شده طبق قراردادهای دول همسایه و نیز رعایت میزان نیاز استاندارد هر نفر برای زندگی سالم از منافع کشورهای پایین‌دست دفاع نموده‌اند، بخصوص در مواردی که مردم کشورهای پایین‌دست از وضعیت اقتصادی ضعیف‌تری برخوردار هستند. از آنجایی که ایران به عنوان یکی از کشورهای پایین‌دست در جریان‌های رودخانه‌ای، در بین کشورهای منطقه از شرایط ویژه‌ای برخوردار می‌باشد، چنانچه چاره‌ای (برقراری تفاهم و یا رجوع به محاکم بین‌المللی) برای رفع مشکلات مرتبط با آب شیرین صورت نگیرد، کشور دچار خسارات غیرقابل جبران انسانی، محیط‌زیستی و اقتصادی خواهد شد.

کلیدواژه‌ها:

رژیم حقوقی، رودخانه‌های مرزی، حقوق آب، حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، رودخانه ارس، آلودگی، آب.

۱- استادیار رشته حقوق بین‌الملل و محیط‌زیست، پژوهشگاه ملی اقیانوس‌شناسی و علوم جوی.

ایمیل:

aaagah_hom@yahoo.com

۲- دانشکده محیط‌زیست دانشگاه پیام نور.

ایمیل:

Dr.mhhabibi@gmail.com.

مقدمه

آب شیرین کالایی بسیار حیاتی است که عمدتاً از رودها، دریاچه‌ها و آب‌های زیرزمینی تامین می‌شود. وجود محدودیت دسترسی به این منبع می‌تواند دسترسی به سایر منابع از جمله غذا، انرژی، ذخایر ماهی و حیات وحش را تحت تأثیر قرار دهد. افزایش جمعیت و گسترش روزافزون فعالیت‌های صنعتی و کشاورزی علاوه بر دامن‌زدن به کمبود آب شیرین موجب ورود آلودگی‌های شیمیایی و بیولوژیکی به آب رودخانه‌ها و آب‌های زیرزمینی شده که علاوه بر سلامتی انسان‌ها، حیات سایر جانداران و بخصوص آبزیان را به مخاطره انداخته است. مطالعه انجام شده در بازه زمانی ۱۹۵۰ تا ۲۰۲۵ براساس نیاز روزانه ۳۰-۴۰ لیتر آب شیرین برای مصارف فردی و خانگی نشان‌دهنده نابرابری دسترسی به آب شیرین در سراسر کره زمین بود. کاهش سهم سرانه از سال ۱۹۵۰ و رسیدن به حد بحرانی در سال ۱۹۹۵، هشدار جدی از کمبود آب شیرین و ضرورت توجه به این منبع حیاتی محسوب می‌شود. مطالعات صورت گرفته نشان می‌دهد که ۳۵٪ جمعیت جهان برای دسترسی به آب در تحت شرایط ضعیف یا فاجعه‌باری (کمتر از ۱ هزار مترمکعب در سال) قرار دارد. برآورد می‌شود تا سال ۲۰۲۵ دو سوم جمعیت جهان شامل ۲۶ تا ۳۱ کشور از جمله کشورهای خاورمیانه با کمبود منابع آب آشامیدنی (کمتر از هزار مترمکعب سرانه در سال) مواجه گردند و این درحالی است که یک میلیارد نفر محروم از آب آشامیدنی سالم خواهند بود (Mertez, 2006; Jury and Vaux, 2000) (ببران و هنریخس، ۱۳۸۷) با نگاهی به نرخ رشد جمعیت، افزایش فعالیت‌های صنعتی و کشاورزی در کنار محدودیت آب‌های شیرین در سطح جهانی و وجود بیش از ۱۵۰ رودخانه بزرگ که از خاک چند کشور عبور کرده و بیش از نیمی از مناطق مسکونی جهان را بهره‌مند می‌سازند، می‌توان بروز مشکلات جدی بین‌المللی در زمینه کمبود آب‌های شیرین و آلودگی‌های رودخانه‌های مرزی و مشترک را متصور شد. در دهه‌های اخیر منازعات متعددی در زمینه آب‌های شیرین مشترک در منطقه خاورمیانه و آفریقای دور رخ داده است؛ برای مثال منازعات اردن و سوریه و اسرائیل درمورد بهره‌برداری از رود اردن، اختلافات ترکیه و سوریه و عراق در مورد رودخانه‌های دجله و فرات، رقابت مصر و اتیوپی و سودان و سایر کشورهای ساحلی رودخانه نیل برای دستیابی هرچه بیشتر به آب این رودخانه، اختلافات مالزی و سنگاپور و همچنین هند و بنگلادش در بهره‌برداری از آب‌های مشترک، اختلافات ایران و عراق درباره رودخانه اروندرود و مسائل ایران و افغانستان در زمینه بهره‌برداری از آب رودخانه هیرمند نمونه‌هایی از این موارد هستند. در مسئله رودخانه‌های مرزی علاوه بر تعیین حقابه هر کشور از رودخانه‌های مشترک به‌عنوان ضامن صلح و امنیت بین‌المللی، بخصوص در مناطق کم‌آب و بحران‌زده، در سال‌های اخیر موضوع کیفیت آب نیز مورد توجه قرار گرفته است؛ چرا که با کاهش کیفیت آب و آلوده شدن آب رودخانه‌ها به مواد سمی و آلاینده، حیات و معیشت مردم کشورهای پایین‌دست به‌عنوان حقوق‌آمره آن‌ها، مورد مخاطره قرار می‌گیرد. بررسی و مطالعه نظام حقوقی رودخانه‌های مرزی در ایران، کشوری که از یک سو ۸۵٪ آن را مناطق خشک، نیمه‌خشک و فراخشک فرا گرفته و طبق گزارش بانک جهانی (۲۰۰۷) کاهش سالیانه آب‌شیرین آن ۶۳ برابر بیش از استاندارد و شاخص جهانی است و از سوی دیگر از گستردگی رودخانه‌های مرزی برخوردار است، بسیار حائز اهمیت است. در این مطالعه وضعیت حقوقی رودخانه‌های مرزی رودخانه ارس به‌عنوان مهم‌ترین منبع آب شیرین ساکنین استان آذربایجان که در سال‌های اخیر با کاهش کمیت و کیفیت آب مواجه بوده، به‌عنوان مطالعه موردی، مورد بررسی قرار می‌گیرد. احداث سدهای متعدد در مسیر رودخانه ارس به‌عنوان رودخانه‌ای بین‌المللی که از کشورهای مختلف عبور کرده و در پایین‌دست وارد مرزهای ایران می‌شود، منجر به کاهش حجم آب دریافتی از یک‌سو و نیز ورود مواد شیمیایی مختلف از سوی کشورهای بالادست موجب افزایش آلودگی و کاهش کیفیت آب و به خطر افتادن حیات آبزیان این رودخانه و نیز سلامت ساکنین پایین‌دست شده است. در این پژوهش توصیفی و تحلیلی (بر پایه مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای) بر آن هستیم تا به چگونگی حل مشکل کشورهای پایین‌دست رودخانه‌ای توسط رژیم‌های حقوقی (اصول حاکم و اساسی، قواعد و مقررات بین‌المللی، معاهدات و آراء صادره دادگاه‌های بین‌المللی) رودخانه‌های مرزی بین‌المللی از منظر حقوق آب، حقوق بشر و حقوق محیط‌زیست پرداخته و چگونگی اعمال نظر سازمان‌های بین‌المللی در احقاق حقوق ساکنین کشورهای پایین‌دست برای ممانعت از خدشه‌دار شدن امنیت و صلح جهانی بپردازیم. همچنین در این مطالعه ضمن پرداختن به شرایط کمی و کیفی رودخانه ارس، تغییرات حقابه این رودخانه از سوی ترکیه و افزایش میزان آلودگی ورودی به آن از سوی ارمنستان و آذربایجان و تأثیر آن بر بهداشت و کسب‌وکار ساکنین استان آذربایجان و نیز مخاطرات محیط‌زیستی و تنوع‌زیستی آن، از منظر حقوق بین‌الملل، حقوق آب و حقوق محیط‌زیست مورد بررسی قرار می‌گیرد.

رودخانه‌های بین‌المللی مرزی

بر اساس بخش‌های ۲۶ و ۳۵ کنوانسیون حقوق دریاها، رودخانه جزئی از منطقه دریای سرزمینی یا منطقه مجاور دریای سرزمینی تلقی می‌شود که دولت ساحلی حق کنترل و نظارت بر آن‌ها را دارد. رودخانه بین‌المللی، رودخانه‌ای است که بدون توجه به قابل کشتی‌رانی بودن، بیش از یک کشور را به آب آزاد مرتبط نماید (ماده ۳۳ عهدنامه صلح ورسای ۱۹۱۹، فرشا گهر، ۱۳۶۷ ص ۴۵). این رودخانه‌ها می‌توانند رودخانه‌های مرزی بین دو کشور مانند اروندرود (رود مرزی ایران و عراق)، رودخانه دانوب (مرز مشترک بین چکاسلواکی، مجارستان، بلغارستان، رومانی و یوگسلاوی) و ارس (مرز ایران با ارمنستان و آذربایجان)، و یا رودخانه‌هایی باشند که از خاک دو یا چند کشور عبور می‌کنند؛ به‌عنوان مثال رودخانه نیل که از سودان، مصر، اتیوپی، اوگاندا، کنیا، تانزانیا، زئیر، برون‌دی و رواندا عبور می‌کند. ممکن است رودخانه‌ای مانند رودخانه ارس رودخانه مجاور و پیاپی باشد که این موارد نیز شامل همان مقررات حقوق بین‌الملل رودخانه‌های بین‌المللی مرزی می‌شوند (مجبایی، ۱۳۵۳). تا پیش از طرح حقوق بشری آب و حقوق محیط‌زیست، منافع اقتصادی کشورهای دارای رودهای مشترک شامل کشتی‌رانی، صید، تقسیم آب جهت آبیاری و کشاورزی و احداث تأسیسات بود. پس از سال ۱۹۲۰ که دیوان دائمی بین‌المللی دادگستری رأی مشورتی خود برای صلاحیت کمیسیون اروپایی رود دانوب را صادر کرد، جامعه جهانی شاهد طرح دعوای مختلف و حل‌وفصل بین‌المللی آن‌ها در دیوان مزبور بود؛ برای مثال می‌توان به اختلاف دو کشور گواتمالا و هندوراس (۱۹۳۳) در مورد رودخانه‌های بتنتر و مونتگوا، دعوای هلند و بلژیک (۱۹۳۶) به‌خاطر نقض موافقت‌نامه سال ۱۸۶۳ در خصوص رود مرزی، طرح قضیه‌های قضیه گابچی‌کووناگی مورس، قضیه دریاچه لانوکس، قضیه کارخانه خمیر کاغذ بین آرژانتین و اروگوئه در دیوان بین‌المللی دادگستری و حل‌وفصل دعوای فوق از طریق رأی داوری، اشاره نمود. آغاز توجه به کیفیت آب‌های بین‌المللی و وضع قوانین آب و حقوق محیط‌زیست به طرح برخی مفاهیم و فعالیت‌های بین‌المللی باز می‌گردد که پس از دهه ۶۰ میلادی شاهد آنها هستیم؛ از آن جمله می‌توان به تدوین قطعنامه «مؤسسه حقوق بین‌المللی، ۱۹۶۱» اشاره نمود که به استفاده از آبراهه‌های بین‌المللی در مقاصد غیرکشتی‌رانی بر اساس اصول «استفاده بدون ضرر و زیان از سرزمین»؛ «استفاده منطقی» از آبراهه بین‌المللی و رعایت «انصاف» و تأکید بر منابع مشترک در صورت بروز اختلاف در نحوه بهره‌برداری استوار است، اشاره نمود. همچنین تشکیل مؤسسه قانون بین‌المللی با تأکید بر «ممنوعیت واردکردن خسارت بر سرزمین دولت دیگر (۱۹۷۹)»؛ تشکیل انجمن قوانین بین‌المللی [۱] با وضع قوانین هلسینکی (۱۹۶۶) و کنوانسیون بین‌الملل برای استفاده غیرکشتی‌رانی از رودخانه‌ها (۱۹۷۷) [۲] که از طرف مجمع عمومی سازمان ملل متحد تصویب شد، و نیز قوانین برلین (۲۰۰۴) که با توجه به الف) اصل بهره‌برداری و استفاده منطقی و منصفانه، ب) اصل ممنوع‌بودن وارد آوردن خسارت بر قلمرو سرزمینی، ج) اصل همکاری بین‌المللی و اصول مشابه دیگر، به وضع قوانین پرداخته، ازجمله دیگر ارگان‌های تأثیرگذار بر وضع قوانین مرتبط با بهره‌برداری از منابع آب سطحی و زیرزمینی رودخانه‌های فرامرزی بودند (ارغیانی، ۱۳۹۴). متعاقب بروز حوادث تلخ محیط‌زیستی و تشکیل و امضای کنفرانس جهانی استکهلم (ژوئن ۱۹۷۲) برای جلوگیری از آلودگی ناشی از کشتی‌ها (ماراپول) و نیز پس از تشکیل سومین کنفرانس ملل متحد در مورد حقوق دریاها (۱۹۷۳) و امضای کنوانسیون ۱۹۸۲ حقوق دریاها (با حدود ۶۰ ماده آن به حمایت و حفاظت از محیط‌زیست دریایی) نگرش جدیدی در جلوگیری از آلودگی دریاها شکل گرفت.

معاهدات بین‌المللی آبراهه‌های بین‌المللی

در مورد آبراهه‌های متوالی، وسوسه استفاده انحصاری برای پیشبرد اقتصاد ملی و نبود زمینه مناسب سیاسی و اعتقادی برای همکاری، خواه ناخواه ضمن وابستگی کشور پایین‌دست، خطر استفاده بیش از حد کشور بالادست از آب را به همراه دارد که همواره نتیجه به سود کشورهای بالادست تمام می‌شود. در این خصوص سازمان‌های دولتی بین‌المللی، از قبیل شورای اروپا، کمیسیون اقتصادی سازمان ملل برای اروپا یا سازمان همکاری اقتصادی و توسعه اروپا، توصیه‌نامه‌هایی تصویب یا تصمیماتی اتخاذ کرده‌اند که همچنان نافذ هستند. همچنین، آراء قضایی مهمی که توسط دیوان دادگستری بین‌المللی یا دیوان داوری بین‌المللی در زمینه‌ی حقوق بین‌المللی آب صادر شده‌اند (حبیبی، ۱۳۸۹ ص ۸۰)، مبنایی برای دادگاه‌های بین‌المللی هستند که برای دوری جستن از بروز اختلاف و حفظ صلح بر اساس رعایت اصول زیر حق‌آبه طرف‌های دعوا را تعیین می‌کنند.

قوانین بین‌الملل آب: استفاده منصفانه و مشارکت معقول، حاکمیت دولت بر منابع آب، و منابع کشورهای پایین‌دست
الف) حقوق بین‌الملل و قواعد استفاده منصفانه و مشارکت معقول در آبراه‌های بین‌المللی [۳] (ماده ۱۵ طرح مصوب کمیسیون
۱۹۹۱):

مطابق این قاعده که از عرفی کاملاً مقبول و جاافتاده منشا یافته، بهره‌برداری یک دولت از آبراه نباید موجب زیان بیش از اندازه برای دولت دیگر شود. میزان و اهمیت زیان‌های وارده، معیار اصلی برای تشخیص منصفانه بودن استفاده از آبراه است. چنین به نظر می‌رسد که نخستین بار دیوان داورى فرانسه و اسپانیا در رأی سال ۱۹۵۷ راجع به قضیه دریاچه لانوکس [۴] به این قاعده استناد جست. تمایل فرانسه به انحراف بخشی از آب دریاچه لانوکس به سمت دره آتلانتیک برای تولید برق، موجب شد تا اسپانیا با ادعای ایجاد مشکل آب برای کشاورزی خود، به دیوان اعتراض و مدعی کسب اطلاع پیش از اجرای پروژه و کسب توافق با طرح فوق شود. درواقع، این رأی از مرحله رسیدگی به اختلاف فوق فراتر رفت و به تبیین نظریه‌ای عام در مورد حقوق و تعهدات دولت‌ها در بهره‌گیری و مدیریت آبراه‌ها پرداخت. کمیسیون حقوق بین‌الملل از سال ۱۹۸۴ به تدوین همین اصل همت گماشته است. پس از داورى موضوع لانوکس دیوان عنوان می‌کند که «دولتی که طرح توسعه جدیدی پیشنهاد می‌کند که ممکن است موجب تغییر روش یا تغییر حجم منابع آب مجاور شود، باید سایر دولت‌هایی که تحت تأثیر طرح توسعه‌ی پیشنهادی مزبور قرار می‌گیرند، را مطلع نماید. دولت مزبور باید به‌طور کامل منافع دیگر دولت‌هایی را که احتمالاً تحت تأثیر آن طرح قرار می‌گیرند، به حساب آورند». این مقررات، ضمن تأکید بر ضرورت قبول مذاکرات بین دولت‌های ذی‌ربط، شروط مذاکره بین دولت‌های فوق را می‌پذیرد (حبیبی، ۱۳۸۹ ص ۸۸ و ۸۹؛ موسوی و همکاران ۱۳۹۴: ص ۹-۲۵). در این راستا اصل ۱۹ اعلامیه کنفرانس بین‌المللی محیط‌زیست (۱۹۹۲، ریودوژانیرو) [۴] اشاره می‌کند که «دولت‌ها باید امکان به‌خطر افتادن دولت‌های دیگر را قبلاً و به‌موقع اطلاع دهند. همچنین باید اطلاعات تخصصی در مورد فعالیت‌هایی که احتمالاً دارای آثار سوء و جدی هستند و از محدوده مرزها فراتر می‌روند را در اختیار دیگر دولت‌ها بگذارند و با آن‌ها در اسرع وقت و با اعتماد کامل مشورت کنند».

ب) حاکمیت سرزمینی دولت‌ها بر آبراه‌هایی که از خاک آن‌ها گذر می‌کند و تأثیر آن بر حقوق کشورهای پایین‌دست [۵]
حاکمیت سرزمینی دولت‌ها بر آبراه‌هایی که از خاک آن‌ها گذر می‌کند تسری دارد، البته آب را باید جدا از دیگر منابع طبیعی واقع در سرزمین یک دولت و خارج از حاکمیت مطلق دولت‌ها دانست تا حقوق کشورهای پایین‌دست و رعایت حق حیات آن‌ها در نظر گرفته شود. در مورد آبراه‌های متوالی چنین می‌نماید که اصل استفاده منصفانه، همانا حد وسطی است بین حاکمیت نامحدود کشور بالادست بر آب‌های خود و حق کشور پایین‌دست بر دریافت همه آبی که به‌طور طبیعی جریان دارد (ساعد، ۱۳۸۳، مجتهدزاده ۱۳۸۳).

ج) تحلیل قضایای حقوقی کشور پایین‌دست در منابع آبراه‌های متوالی و مسئله اختلاف فرانسه و اسپانیا در قضیه دریاچه لانوکس و توافق مغایر با حق حاکمیت دولت فرانسه [۶]

در موضوع اختلاف فرانسه و اسپانیا در قضیه دریاچه لانوکس، از نظر دیوان، کسب توافق اسپانیا مغایر با حق حاکمیت دولت فرانسه است، ولی فرانسه مکلف به آگاه‌سازی همسایه خود از انجام طرح فوق بوده و اسپانیا می‌توانست با همیاری فرانسه به ارزیابی منافع خود بپردازد و در اجرای طرح، نظراتی دهد و از آن به سود خود استفاده کند. هر چند اسپانیا قادر نشد تا بروز ضرر و زیان قابل‌ملاحظه‌ای به منافع خود را ثابت کند و در نتیجه مقرر شد حفظ منافع اسپانیا و تامین نیاز کشاورزی آن کشور از آب رود کارول در فصل آبیاری با احداث سدی تامین گردد. لذا هر دولت می‌تواند تأسیساتی را روی آبراه بنا کند، مشروط بر اینکه منافع مشروع کشور پایین‌دست را از نظر دور ندارد (سنگر و ولدبیگی، ۱۳۹۹). انستیتیوی حقوق بین‌الملل در اجلاس مادرید (۱۹۱۱) [۷]، محدودیت‌هایی چند برای حاکمیت دولت‌های بالادست قائل شده که از آن جمله ممنوعیت بستن آب است (با انحراف جریان آب و یا بهره‌برداری بیش از اندازه)، به‌گونه‌ای که هنگام ورود به سرزمین دولت پایین‌دست، نباید آب به حدی پایین رفته باشد که خاصیت یک آبراه و قابلیت استفاده را از دست بدهد. از نظر حقوقی زیان نیز باید به درجه‌ای از اهمیت باشد که مخل منافع دولت‌های دیگر به حساب آید و این اصل آثار سوء جزئی فعالیت‌های همسایه را در بر نگرفته و فقط شامل

«زیان‌های قابل‌ملاحظه» است (ماده ۷)؛ هر چند انتخاب معیارهایی واقعی و مطلوب برای تشخیص این میزان چندان ساده نیست. در حال حاضر حق حاکمیت دولت‌ها در فعالیت در قلمرو خود، منوط به خسارت ندیدن دیگر دولت‌ها از آن فعالیت است. ایجاد سدهایی بزرگ یا برگرداندن مسیر رودها از مواردی است که خطری قابل‌ملاحظه در فراسوی مرزهای یک دولت به بار می‌آورند. هرچند که نمی‌توان این اقدامات را غیرقانونی دانست، ولی تضاد آن با حقوق و منافع دولت‌های منتفع از جریان آب، آشکار است. پیشینه استفاده منصفانه و عدم بروز خسارت در زمان بهره‌برداری از رودخانه‌های مشترک به قرن ۱۹ و به نام دولت آلمان به وزرای مختار خود در لندن و پاریس (۱۸۶۲ م) در مورد رودخانه مشترک مور باز می‌گردد. حکم دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی در مورد غیرقانونی بودن انشعاب آب‌های رودخانه مور (۲۸ ژوئن ۱۹۳۷ م) [۸]، بدون موافقت دو دولت بلژیک و هلند و حکم دیوان عالی آلمان در اختلاف مربوط به رود دانوب (۱۸ ژوئن ۱۹۲۷ م) [۹] و استفاده منصفانه و بی‌ضرر از رود مشترک از جمله سایر موارد مرتبطه است. دیوان دائمی دادگستری در قضیه صلاحیت سرزمینی، رودخانه‌های مرزی را مشمول اصل منافع مشترک می‌داند (Kai Ambos, ۲۰۲۱).

رودخانه مرزی و پیاپی ارس

رودخانه ارس بزرگ‌ترین رودخانه مرز کشور به طول ۴۷۵ کیلومتر، رودخانه‌ای نسبتاً پرآب و خروشان است که از ارتفاعات بینگول‌داغ (هزار برکه) به ارتفاع ۳۱۵۲ متر در جنوب ارزروم در ترکیه در منطقه آرپاچای در آناتولی، واقع در حوالی سرچشمه فرات ترکیه سرچشمه گرفته و به سوی خاور روان می‌شود. حوضه آبریز ارس در کشورهای ایران، ترکیه، ارمنستان و جمهوری آذربایجان قرار دارد (مصاحب، ۱۳۸۰ ص ۹۴). این رودخانه پس از عبور از مرزهای ترکیه، نخجوان جلفا و ارمنستان از مرز ایران به رودخانه کورا (در جمهوری آذربایجان، محلی به نام بهرام) ملحق شده و بعد از طی حدود ۱۰۰۷۲ کیلومتر مسافت به دریای خزر می‌ریزد. جمع حوضه آبریز ارس ۱۰۰.۲۲۰ کیلومترمربع است که از آن ۳۲٪ در خاک ترکیه، ۳۸٪ در خاک ارمنستان و جمهوری آذربایجان (شوروی سابق) و ۳۰٪ در داخل ایران واقع است. رود ارس از شهرستان‌های ماکو، اهر، مرند و گرمی در استان‌های آذربایجان شرقی و غربی و اردبیل عبور می‌کند. رود ارس از طریق ذوب شدن برف، آب‌شدن یخچال‌های طبیعی، منابع زیرزمینی و باران تغذیه می‌شود. رود ارس ورودی به ایران از دوشاخه مجزا یکی در ارمنستان و دیگری در ترکیه و سلسله جبال آرارات (آغری) تغذیه می‌شود (نقشه ۱) که در محل زنگنه واقع در منتهی‌الیه شمال باختری ایران بهم می‌رسند. این منطقه، مرز مشترک ایران و جمهوری آذربایجان و ترکیه است و پس از آن رودخانه ارس تا محلی به نام بهرام‌تپه مرز مشترک سه کشور ایران و آذربایجان و ارمنستان ادامه می‌یابد. شعبات آرپاچای، رود نخجوان، رود کر از خاک قفقاز وارد رود ارس می‌شوند. همچنین شعباتی که از خاک ایران وارد رود ارس می‌شود عبارت‌اند از: رود زنگمار از ماکو، رود آغ‌چای و قطور چای از خوی، رود زلیبیر از مرند، رود کوک گنبد از قره‌داغ و دره رود مغان (مصاحب، ۱۳۸۰ ص ۹۴). معاهدات و توافقات دوجانبه دولت ایران و دولت اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی در مورد رود ارس شامل قانون پروتکل منعقد شده میان دولت ایران و اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی سابق (۱۳۵۳ ه. ش) راجع به شرایط و مقررات بهره‌برداری از تأسیسات آب و برق، استفاده از منابع آب، انرژی و تأسیسات مشترک موجود در رودخانه ارس، و موافقت‌نامه همکاری اقتصادی و فنی منعقد (۲۷ ژوئیه ۱۹۶۳ م) میان دولت ایران و دولت اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی است. شیوه تعیین تحدید حدود در رودخانه ارس روش خط منصف بر رودخانه مرزی ارس می‌باشد (جهان‌بانی، ۱۳۳۶ ص ۶۱-۶۲). سدهای احداث شده در طول مسیر رود ارس شامل سد میل و مغان و سد ارس بین ایران و اتحاد جماهیر شوروی، سد خداآفرین در قره‌داغ و سد قیزقلعه‌سی به صورت مشترک با ارمنستان است. حقایق سالیانه ایران از رود ارس یک میلیارد و ۸۵۰ میلیون مترمکعب تعیین شده (خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۱۳۹۲/۵/۲۸) که در حال حاضر علاوه بر احداث سدهای متعدد در مسیر رود در کشورهای بالادست، تغییر اقلیم و کاهش میزان بارندگی، تغییر کیفیت آب رود ارس که ناشی از فعالیت‌های انسانی در حوضچه کورا-ارس است نیز بر میزان حقایق کشورهای پایین‌دست و کیفیت زندگی و معاش مردم این مناطق تأثیرگذار بوده است. در این مطالعه بر آن هستیم تا با تکیه بر قوانین بین‌المللی حاکم بر آب‌های بین‌المللی از جمله رودخانه‌های مرزی، شرایط رودخانه مرزی ارس را از منظر حقوق آب و حقوق بشر بررسی کنیم.

ارتباط مفهوم حقوق بشری با حقوق آب

پس از اعلامیه جهانی حقوق بشر (۱۰/۱۲/۱۹۴۸)، مجمع عمومی سازمان ملل با تصویب دو میثاق حقوق مدنی و آزادی و نیز حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۱۶/۱۲/۱۹۶۶) در بندهای ۱۱ و ۱۲ به حفاظت از این حقوق پرداخت (Pazarci, 1996: 291). بر اساس برخی مطالعات، "حق زندگی" قانوناً به "میثاق حقوق مدنی و سیاسی" و همچنین "حقوق آب" به "حق توسعه" و "حق زندگی استاندارد قابل قبول" به "میثاق اقتصادی، اجتماعی و حقوق فرهنگی" وابسته است (Abu-Eid, 2007: 291). در قطعنامه ۲۹۲/۶۴/RES/A مجمع عمومی سازمان ملل (۲۸ ژوئیه ۲۰۱۰) که با ۱۲۲ رأی موافق، بدون مخالف، ۴۱ رأی ممتنع و ۲۹ غایب تصویب شد، برخورداری از آب آشامیدنی سالم و تمیز و بهداشتی برای برخورداری کامل از زندگی حق ضروری انسان‌ها اعلام شد. حتی در کنوانسیون "رفع کلیه اشکال تبعیض علیه زنان (۱۹۷۹)" [۱۰] و کنوانسیون "حقوق کودکان (۱۹۸۹)" [۱۱] با تعهد دولت و الزام در فراهم نمودن آب آشامیدنی برای جلوگیری از گسترش بیماری‌های عفونی، نیز رد پایی از حقوق آب یافت می‌شود [۱۲] (United Nations, 1979, 1989). کنوانسیون هلسینکی (۶ اکتبر ۱۹۹۶) [۱۳] از جمله کنوانسیون‌هایی است که به کیفیت آب پرداخته است. در این کنوانسیون با تکیه بر "اصل احتیاط"، "اصل پرداخت آلوده‌سازها" و اصل "برابری داخل یک نسل"، کنترل کیفیت آب‌های برون مرزی (مواد ۲ و ۳) شامل جلوگیری، کنترل و کاهش آلودگی و همکاری در جهت تحقیق و توسعه و تبادل اطلاعات جزو تعهدات اعضا اعلام شده است. همچنین اجلاس بین‌الدولی بوداپست مجارستان (۱۹۹۸) [۱۴] و طرح نهایی پروتکل در کنفرانس وزیران (۱۹۹۹، لندن) به جلوگیری و کاهش بیماری‌های منتقله از آب، کنوانسیون‌هایی هستند که به کیفیت آب پرداخته‌اند (حبیبی، ۱۳۸۹ ص ۱۰۰). در نوامبر ۲۰۰۲، کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی سازمان ملل (ماده ۱۵) اعلامیه غیرالزام‌آوری در ارتباط با حق دسترسی به آب به عنوان حق بشری صادر کرد. این اصل در سومین و چهارمین شورای آب جهان در سال‌های ۲۰۰۳ و ۲۰۰۶ مورد تأیید مجدد قرار گرفت و بر دومین جلسه عمومی آب جهان لاهه (۲۰۰۰) که آب را به عنوان یک حق نمی‌پذیرفت و آن را کالای قابل خرید و فروش می‌دانست، خط بطلان کشید. مصوبه میثاق اقتصادی اجتماعی سازمان ملل و سازمان بهداشت جهانی (۲۰۰۶) [۱۵] چهار عامل برای حقوق آب در نظر دارد: ۱- در دسترس بودن، ۲- کیفیت، ۳- قابل استفاده بودن و ۴- دسترسی مساوی مردم به آب برای جلوگیری از تبعیض مثبت در برابر مردمی که از موقعیت اجتماعی، اقتصادی ضعیف‌تری برخوردارند. بر این مبنا سرانه آب سالم لازم بین ۱۰۰-۵۰ لیتر در روز تعیین شده است. مقادیر کمتر از ۵ و ۲ لیتر سرانه آب تمیز در روز به ترتیب در گروه فاقد دسترسی و فراتر از کمبود دسته‌بندی می‌شوند (UNDP, 2006). طبق دستورالعمل سازمان بهداشت جهانی هر فرد در هر ساعت از روز باید به آب کافی و عاری از آلودگی شیمیایی و بیولوژیکی و هر عامل مخاطره‌آمیز دسترس باشد تا از حق زندگی سالم برخوردار گردد (امیر بیگی ۱۳۸۳؛ خانی و یغمائیان ۱۳۷۳؛ حسینی ۱۳۷۸؛ UNDP, 2006; Habitat 2003). بر اساس ماده ۶/۱ عهدنامه بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی [۱۶] "حق حیات حق ذاتی است که هر انسانی آن را به ارث برده و هیچ‌کس نباید به هیچ عنوان از این حق محروم شود". لذا درمی‌یابیم که هر آنچه که حق حیات بشری را به مخاطره اندازد مغایر با این دو ماده از عهدنامه بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی است. دسترسی جهانی به آب کافی و سالم نه تنها اساسی برای حفظ کرامت انسانی و حریم خصوصی است، بلکه یکی از مکانیسم‌های اصلی محافظت از کیفیت از منابع آب محسوب می‌شود (توصیه ۱۵). اعلامیه ریو (کنفرانس سازمان ملل، توسعه و محیط‌زیست، ۱۹۹۲)، [۱۷] اعلامیه وین و برنامه راهبردی (کنفرانس جهانی حقوق بشر، ۱۹۹۳)، [۱۸] کنوانسیون تنوع بیولوژیکی (Rio de Janeiro, 1992) [۱۹] و تعدادی از قطعنامه‌های مجمع عمومی سازمان ملل در دهه ۹۰ ضمن تأیید اختیار انسان در برآورده کردن نیازهای خود بر مسئولیت نسل حاضر در برابر نسل آینده بر محافظت از محیط‌زیست، ژنتیک انسانی، تنوع زیستی، تغییرات آب‌وهوایی، حفظ صلح، توسعه و آموزش تأکید کرده‌اند (ماده ۱ این اعلامیه) که این خود به حفظ کیفیت آب اشاره دارد.

حقوق بشر و محیط‌زیست

رشد فن‌آوری و پیشرفت در عرصه تکنولوژی و ایجاد کارخانجات صنعتی و تولید گازهای مضر، خطرناک و مضافاً مسائل و جنگ‌های هسته‌ای باعث شد تا محیط‌زیست در معرض خطرات بیشتری قرار گیرد. به این صورت موضوعات محیط‌زیست نه تنها در رویه کشورها، بلکه در رویه دیوان بین‌المللی دادگستری نیز مورد توجه قرار گرفت. لذا لازم بود تا در سطح بین‌المللی مرجعی

مهم و فراملی به این مهم بپردازد و این مرجع عالی دیوان بین‌المللی دادگستری است که با آرا و نظریات خویش می‌تواند رویه و مقررات الزام‌آوری را وضع نماید. اصول حقوق بین‌الملل محیط‌زیست عموماً از طریق روابط مسالمت‌آمیز بین‌المللی و به‌وسیله رویه قضایی بین‌المللی وارد حقوق بین‌الملل محیط‌زیست شده‌اند. ازجمله اصول بسیار مهم زیست‌محیطی ناشی از اختلافات بین‌المللی، شناسایی و اعلام اصول استفاده غیر زیان‌بار از سرزمین، پیشگیری، توسعه پایدار و غیره هستند که به صورت عرف در نظم‌بخشی در روابط و پیشگیری از بروز مخاصمات نقش دارند. در مورد حقوق بشر محیط‌زیستی دو دیدگاه پایه‌ای وجود دارد. اول آنکه حق داشتن محیط‌زیست سالم و کافی به‌خودی‌خود حقی بشری محسوب می‌شود (بند ۲۴ منشور حقوق بشر آفریقا و بند ۱۱ پروتکل سن‌سالوادور برای کنوانسیون حقوق بشر آمریکایی). دیدگاه دوم بر این ایده است که حقوق بشر محیط‌زیستی می‌تواند در دل دیگر حقوق بشر جای داده شود مانند حق حیات، حق سلامتی، حق داشتن زندگی خصوصی و حق تملک (و دیگر موارد). در دادگاه‌های حقوق بشر سراسر دنیا از نظریه دوم استفاده گسترده‌ای می‌شود. از سال ۱۹۹۳ به بعد دیوان با تأسیس شعبه ویژه محیط‌زیست، موضوعات محیط‌زیستی را جدی گرفته و پس از آن سازمان جهانی بهداشت (۱۹۹۳) و مجمع عمومی سازمان ملل متحد (۱۹۹۴) از دیوان درخواست نمودند در مورد موضوعات مرتبط با گستره قواعد بین‌المللی ناظر بر محیط‌زیست در زمینه تهدید یا استفاده از سلاح‌های هسته‌ای نظر مشورتی صادر نماید. محدودیت‌های فنی دیوان در زمینه محیط‌زیست موجب تأسیس شعبه دائم مسائل زیست‌محیطی با حضور ۵ عضو در سال ۱۹۹۳ شد (طبق بند ۱ ماده ۲۶ اساسنامه). دیوان در قضایای ناورو و گابچی کووناگی مورس (Weckel, 1998, p.654) بیان داشت که این شعبه آماده رسیدگی به هر موضوع زیست‌محیطی است. در کنار این دیوان، کنوانسیون حقوق دریاها (۱۹۸۲) نیز موجب یک دادگاه بین‌المللی بود، هر چند کشورهای اندکی به عضویت آن درآمدند. نهاد حل‌وفصل اختلاف سازمان تجارت جهانی نیز صلاحیت پرداختن به موضوعات زیست‌محیطی (قضایای مختلفی چون دلفین‌ها و لاک‌پشت‌ها) را برای خود احراز کرده است. دیوان از ابتدای شروع به‌کار خود یعنی از سال ۱۹۴۸ تا به امروز ۱۵۰ رأی توافقی و نظریه مشورتی صادر کرده که به دلیل تنوع و تعدد موضوعات آرای خویش گنجینه ارزشمندی در زمینه حقوق بین‌الملل محسوب می‌شود. این در حالی است که دیوان تنها در طول فعالیت ۶۵ ساله خود با ۴ موضوع محیط‌زیستی به‌طور مستقیم درگیر شده است (موسوی و موسوی‌فر، ۱۳۹۴ ص ۵۸۹-۶۰۸). در این موضوعات دیوان بر اساس اصل احتیاط، اصل پیشگیری و جلوگیری از تخریب محیط‌زیست و اصل عدم سوءاستفاده و اصل بهره‌برداری منصفانه آراء خود را صادر نموده است. اصل احتیاط یکی از اصول مهم و بنیادین حقوق بین‌الملل محیط‌زیست است. این اصل در برخی از اسناد حقوقی زیست‌محیطی ازجمله منشور جهانی سازمان ملل در مورد طبیعت ۱۹۸۲ [۲۰] و اعلامیه ریو ۱۹۹۲ [۲۱] مورد شناسایی قرار گرفته و در حقیقت به معنای اتخاذ احتیاط در مواقعی است که پیامد زیان‌بار یک فعالیت با قطعیت علمی همراه نیست. اصل پیشگیری و جلوگیری از تخریب محیط‌زیست (اعلامیه ریو اصل ۱۷) [۲۲] اصلی برای ممانعت از بروز ضرر و زیان به سایرین است که در صورت بروز حادثه تعقیب و رسیدگی و جبران پولی خسارت وارده، ممکن گردد. البته در امور محیط‌زیستی غالباً جبران آسیب‌های وارده مانند انقراض گونه‌های جانوری و گیاهی، فرسایش خاک یا حتی تخلیه مواد آلوده‌کننده پروام در داخل دریا، غیرممکن و یا بسیار گران است. اصل عدم سوءاستفاده و اصل بهره‌برداری منصفانه از آب‌های یک حوضه آبریز بین‌المللی اساسی‌ترین مبنای حقوقی است که انجمن حقوق بین‌الملل در قواعد هلسینکی درخصوص رودخانه‌های بین‌المللی به آن استناد نموده است. این اصل بر مبنای بهره‌برداری منصفانه و معقول بر اساس نیازهای اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی دول در هر حوضه رود با توجه به منع تخلیه مواد زائد در مناطق بهره‌برداری آب‌های آن حوزه استوار است (حبیبی، ۱۳۸۹ ص ۸۱، ۸۲ و ۸۳). رویه‌های قضایی که بر اساس آراء دیوان در موضوعات بین‌المللی محیط‌زیستی صادر شده، نقش مهمی در شکل‌گیری حقوق محیط‌زیست داشته است (حبیبی، ۱۳۸۹ ص ۸۰). برای مثال می‌توان به قضیه داوری تریل اسمیلتر (اولین قضیه حمایت از محیط‌زیست) [۲۳]، پرونده آسیاب‌ها پالمپلیس بر روی رودخانه اوروگوئه [۲۴]، پرونده علف‌کش‌های هوایی [۲۵] اشاره نمود. در قضیه تریل اسمیلتر (۱۹۳۵) در اختلاف کانادا و ایالت متحده آمریکا، دادگاه رأی خویش را مبنی بر تعیین غرامت کانادا به آمریکا در اثر آلودگی هوا صادر کرد. بر مبنای این رای، اصل «هیچ کشوری حق ندارد

از قلمرو خود به‌گونه‌ای استفاده نماید یا اجازه استفاده دهد که باعث ایراد صدمه- به قلمرو کشور دیگری شود» وارد حقوق محیط‌زیست شد (موسوی و همکاران: ص ۹-۲۵). در پرونده آسیاب‌ها پالپ‌میل‌س که در ۴ می ۲۰۰۶ آرژانتین در مورد نقض تعهدات اروگوئه به اساسنامه ۱۹۷۵ با احداث دو آسیاب بر رودخانه اروگوئه روبروی شهر آرژانتینی و ادعای آسیب به محیط‌زیست رودخانه و مناطق اطراف آن دادخواستی در دیوان ثبت و شکایت نمود (موسوی و موسوی‌فر، ۱۳۹۴ ص ۶۰۲). در این پرونده آرژانتین تعهدات ماهوی مختلفی را برای احراز تخلف اروگوئه بیان می‌کند که دیوان ضمن بررسی آن‌ها عمل اروگوئه را مغایر با اساسنامه نمی‌پندارد. این موارد عبارت بودند از تعهد به بهره‌برداری بهینه و معقول، تعهد به همکاری برای پرهیز از تغییرات اکولوژیکی، تعهد به اطلاع‌رسانی و آگاه‌کردن طرف معاهده، تعهد به پیشگیری از لطمه به محیط‌زیست و غیره. پرونده علف‌کش‌های هوایی (اول آوریل ۲۰۰۸)، طرح دعوای اکوادور علیه کلمبیا برای توزیع هوایی علف‌کش‌های سمی توسط کلمبیا در مرز این کشور با اکوادور مربوط بود. اکوادور، مدعی است که چنین عملی «سبب ایراد صدمه به مردم، محصولات، حیوانات و محیط‌زیست طبیعی واقع در مرز اکوادور شده و سبب خطر بزرگ و بروز خسارت بیشتر در طول زمان می‌شود». بررسی و رای صادره در این پرونده نیز از جمله مواردی است که توانست به توسعه حقوق بین‌الملل محیط‌زیست کمک نماید. آراء بین‌المللی صادره در خصوص دعوای طرح شده در موارد آب‌های مشترک که جنبه‌های حقوق آب و حقوق محیط‌زیست را در بر دارد، می‌تواند مبنای حقوقی برای بررسی حقوقی وضعیت رودخانه ارس قرار گیرد. این رودخانه در سال‌های اخیر با کاهش حبابه و نیز افزایش آلودگی‌های شیمیایی ناشی از فعالیت‌های کشورهای بالادست قرار گرفته (در این مطالعه به هر دو موضوع پرداخته می‌شود) که این دو موضوع از حیث حقوق عامره و حقوق بشر و نیز حقوق محیط‌زیست (مخاطرات زیستی آبیان) قابل طرح و بررسی است.

نظام حقوقی رودخانه ارس از منظر حقوق آب و حقوق محیط‌زیست

کشاورزی در حاشیه رودخانه مرزی ارس و بهره‌برداری از آب آن، جزو محوری‌ترین فعالیت‌های اقتصادی استان اردبیل است. سهم بخش کشاورزی استان اردبیل ۴۳/۲ و سایر بخش‌ها به ترتیب خدمات با ۳۵/۶ و صنعت ۲۱/۲٪ است. بنابراین جمعیت فعال اقتصادی استان در بخش کشاورزی مشغول به کار هستند (سالنامه آماری استان اردبیل ۱۳۸۶: ۱۷۱-۱۴۹). ورود مواد شیمیایی مختلف به آب رودخانه ارس به سبب فعالیت‌های انسانی بر کیفیت آب این رودخانه تأثیرگذار شده است. ارمنستان و آذربایجان بیش از ۷۰ درصد مصرف آب شیرین خود را صرف کشاورزی می‌کنند درحالی‌که گرجستان میزان آب شیرین بیشتری را صرف فعالیت صنعتی می‌نماید. بدیهی است که کیفیت آب ارس در مسیر عبور خود از این کشورها پذیرای آلودگی‌های شیمیایی سموم کشاورزی و کودهای شیمیایی، فاضلاب‌های انسانی و نیز آلودگی‌های صنعتی شود.

نقشه ۱: مسیر رودخانه ارس

بر اساس گزارش جوشوا و نیوتن از دانشگاه گرجستان (۲۰۰۷) میزان آلودگی‌های رودخانه ارس و کورا بسیار بیش از حد استاندارد سه کشور فوق است (Joshua and Newton, 2007). بر این مبنا می‌توان بر وجود آلودگی‌های قابل‌توجه شیمیایی، بیولوژیکی، کشاورزی و رادیواکتیو در آب‌های منطقه کورا-ارس صحنه گذاشت (جدول ۱). میزان این آلودگی در حدی است که سه کشور گرجستان، آذربایجان و ارمنستان به دنبال یافتن راه‌حل مشکل فوق و تاسیس تصفیه‌خانه مشترک، گرد هم آمدند؛ هر چند با موفقیت چندانی روبرو نشدند. طی سال‌های اخیر ورود آلودگی‌های مختلف شیمیایی (مانند مس، مولیبدن، سموم و کودهای شیمیایی) و بیولوژیکی ناشی از پساب‌های صنعتی و کشاورزی و فاضلاب‌های خانگی از کشورهای بالادست از جمله ارمنستان به رودخانه ارس، مشکلات عدیده محیط‌زیستی در بخش‌های مختلف کشاورزی و بهداشتی استان اردبیل به‌خصوص شهر جلفا را سبب شده است. در تایید آلودگی‌های وارده از کشور ارمنستان به رودخانه ارس می‌توان به مطالعه دیگری که توسط جمهوری آذربایجان صورت گرفته و وجود آلودگی مس و فنل رصد شده را به منشا ارمنستان نسبت داده، اشاره داشت. هرچند کشور ارمنستان ورود آلودگی به رودخانه ارس را نپذیرفته و مدعی است که غلظت آلاینده‌های مختلف از جمله مس و فنل زیر حد استاندارد است. ورود آلودگی‌های مختلف به رودخانه ارس و انتقال آلودگی‌های شیمیایی و بیولوژیکی به محصولات کشاورزی استان اردبیل در پایین‌دست، نه‌تنها جان مردم و سلامتی مردم را به خطر می‌اندازد، بلکه خطرات جدی برای آبیان به همراه دارد. نشست‌هایی بین گرجستان، ارمنستان و آذربایجان صورت گرفت تا در مورد مشکل فوق راه‌حلی اتخاذ شود (Najafi & Vatanfada, 2013: P 135)، ولی مشکل این رودخانه همچنان باقی است. در این خصوص هیچ توافق‌نامه معتبری امضا نشد و مطالب مطرح شده در نشست‌ها اجرایی نگردیده و آلودگی رودخانه ارس به قوت خود باقی است. در این خصوص می‌توان به مطالعه فرشادگر و صادقی (۱۳۶۷ ص ۲۳ و ص ۱۵۷) اشاره داشت. نتایج این مطالعه نشان داد که مقادیر زیاد آلودگی فلزات سنگین و نیز آلودگی بیولوژیکی از سمت گرجستان و آذربایجان وارد رودخانه ارس می‌شود. همچنین مطالعات صورت گرفته در دهه گذشته نشان داده که حوضچه کورا-ارس فاقد سیستم تصفیه است و آنچه که در این مورد وجود دارد متعلق به ۲۵ تا ۳۰ سال قبل است که قالب آن‌ها از دور خارج شده‌اند. نتایج بررسی‌های صورت گرفته در سال‌های ۲۰۰۹ و ۲۰۱۰ نشان‌دهنده بالا بودن آلودگی در نقاط مختلف رودخانه کورا و بخصوص بالا بودن میزان آلودگی در آب‌های آذربایجان نسبت به کشورهای بالادست (گرجستان و ارمنستان) بود. در مطالعه دیگری که در ارمنستان انجام شد غلظت فلزات سنگین در رودخانه ارس را ۲ تا ۱۵ بار، مود مغذی (نیترات، نیتروژن آمونیاکی) ۱ تا ۳ بار، و آلودگی بیولوژیکی ۱ تا ۲ بار بیش از حد مجاز تعیین‌شده در این کشور گزارش نمود. بررسی کیفیت آب سطحی در رودخانه کورا در گرجستان نشان داد که میزان فلزات سنگین روی، مس و منگنز ۱/۵ تا ۱۰ بار، نیتروژن آمونیاکی ۱ تا ۳ بار، آلودگی بیولوژیکی ۱ تا ۳ بار بیش از استاندارد بودند. بررسی کیفیت آب سطحی در رودخانه کورا در آذربایجان نشان داد که میزان فنل آب رودخانه کورا در بخش‌های آذربایجان در طی سال‌های ۲۰۰۷ تا ۲۰۱۱ بین ۲ تا ۳ بار، فلزات سنگین ۸ تا ۱۴ بار، سولفات ۱ تا ۲ بار و روغن ۲ تا ۳ بار بیش از میزان قابل‌قبول طبق استاندارد این کشور بود. در حد فاصل ارس و کورا میزان مواد معدنی به میزان زیادی افزایش می‌یابد. مطالعات نشان می‌دهد که در حال حاضر علی‌رغم ممنوعیت استفاده از آفت‌کش‌های کلردار آلی پایدار، مانند د. د. ت، هنوز این مواد به صورت غیرقانونی در منطقه فوق مصرف می‌شوند که تهدیداتی برای سلامت آب رودخانه ارس به‌وجود آورده‌اند (Navai, 2017: p291). ورود آلاینده‌های مختلف و از دست رفتن کیفیت آب حوضه رودخانه کورا-ارس، می‌تواند کشورهای پایین‌دست را با عواقب قابل‌توجهی مواجه نماید؛ برای مثال تنوع زیستی گونه‌های پرندگان، پستانداران کوچک و برخی گیاهان منطقه، تحت‌تأثیر قرار گرفته است. قابل‌توجه است که قربانیان آلودگی آب ارس بیشتر افراد کم‌درآمدی هستند که توان مالی کافی برای دسترسی به آب و بهداشت مناسب برای امور عادی روزانه و نیز نگهداری فرزندان ندارند (Joshua and Newton, 2007: p 1; Kora-Aras, 2007 p 66; Aubrey, 2014).

نتیجه‌گیری

کمبود آب موجب بروز بیماری‌های مختلف مانند بیماری‌های چشمی (تراخم) و پوستی و حتی مرگ‌ومیر می‌شود. اعلامیه بین‌المللی حقوق بشر (ماده ۲۵، ۱۹۴۸)، کمیته حقوق میثاق بین‌المللی اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۱۹۶۶) مجمع عمومی سازمان ملل و ماده (۱۵) بیانیه آن (۲۰۰۲) در ارتباط با حقوق آب که مرتبط با حق توسعه و حق زندگی استاندارد قابل قبول

است با صدور اعلامیه‌ای مبنی بر "حق دسترسی به آب"، هر شخص را محق برای داشتن حق استانداردهای مناسب زندگی برای حفظ سلامتی و رفاه خود و خانواده خود دانست و این را یکی از حقوق ضروری بشری برای داشتن زندگی در شان انسان و شرط لازم برای تحقق دیگر حقوق بشری قلمداد کرده است. متعاقباً توصیه ۵۱ اعلامیه استکهلم (۱۹۹۲)، توصیه ۹۱ کنفرانس سازمان ملل متحد (۱۹۷۷)، ماده ۵ کنوانسیون ۱۹۹۷ به مشارکت، توزیع، استفاده، اداره و بهره‌برداری منصفانه و معقول منابع آبی مشترک اشاره دارد و مصوبه ماه آوریل ۲۰۱۱ شورای حقوق بشر (قطعنامه ۲/۱۶)، قطعنامه ۲۹۲/۶۴/RES/A (۲۸ ژوئیه ۲۰۱۰) مجمع عمومی سازمان ملل دسترسی به آب آشامیدنی کافی و سالم و بهداشتی را حقی انسانی (حق حیات و کرامت انسانی) شمرده و حتی رعایت تبعیض مثبت در خصوص دسترسی مساوی مردم به آب را مبنای تصمیم‌گیری‌ها و صدور حکم در دعاوی مرتبطه است. اهمیت آب موجب شده تا در دهه‌های اخیر مسائل آب و موارد محیط‌زیستی مرتبطه مانند قضیه دریاچه لانوکس (۲) (۱۹۵۷)، قضیه تلمبه‌زنی اسرائیل از دریاچه طبریه (قطعنامه ۴۶۵، اول مارس ۱۹۸۰)، قضیه اختلاف میان دو کانتون زوریخ و شاف هازن (۱۸۷۸)، دعوای میان ایالت ورتمبرگ با ایالت بادن (انحرافی جریان آب رودخانه ۱۹۲۷)، قضیه بارسلونا تراکشن، قضیه داوری ترایل اسلمتر (۱۹۳۵)، به دادگاه‌های بین‌المللی ارجاع شود. در موارد فوق موضوع دعا عموماً به تغییر مسیر یا بهره‌برداری بیش از اندازه از آب‌های رودخانه‌های مشترک توسط کشورهای بالادست مرتبط است. دادگاه‌های بین‌المللی بر اساس اعلامیه‌ها و توصیه‌های سازمان ملل، اصول حاکم در حقوق بین‌الملل آراء خود را صادر نموده‌اند که مبنای قضاوت‌های بعد در رابطه با منابع آبی به خصوص رودخانه‌های مرزی شده است. در آراء صادره توسط دیوان و دادگاه‌های بین‌المللی ردپایی از اصولی همچون الف) رعایت انصاف به خصوص رعایت ذینفعانی با وضعیت اقتصادی ضعیف‌تر، ب) تعهد به اطلاع‌رسانی به کشورهای ذی‌نفع پایین‌دست و بهره‌برداری تا حد حفظ منافع و حیات و سلامتی مردم کشور پایین‌دست (اعلامیه کنفرانس بین‌المللی محیط‌زیست ۱۹۹۲، اصل ۱۹ رپودوژانیرو)، ج) تعهد به ارزیابی زیست‌محیطی و د) تعهد به پیشگیری از لطمه به محیط‌زیست دیده می‌شود. کلیه آراء صادره بر اساس احترام به حاکمیت سرزمینی دولت‌ها بر آبراه‌هایی که از خاک آن‌ها گذر می‌کند و احترام به آزادی بهره‌برداری از منابع فوق و با حفظ اصل انصاف و حقوق بشر و عدم ورود زیان قابل توجه به مردم کشورهای پایین‌دست صادر گردیده است. در اموری که احتمال بروز آثار محیط‌زیستی و یا ضرر و زیانی به کشور پایین‌دست وجود دارد، دولت بالادست مکلف به اطلاع‌رسانی به کشور پایین‌دست است؛ در غیر این صورت مسئول خسارات وارده خواهد بود. استفاده بیش از حد کشور بالادست از آبراه نیز مصداق این بند است. از نظر حقوقی زیان نیز باید به درجه‌ای از اهمیت باشد که مخل منافع دولت‌های دیگر به حساب آید. خوشبختانه در سال‌های اخیر دادگاه‌های بین‌المللی با توجه به اصل احتیاط که نسبت به پیشگیری یک مرحله نزدیک‌تر به حفظ محیط‌زیست است، توانسته‌اند آراء خود را با تکیه بر قوانین مرتبط با حفظ محیط‌زیست، صادر نمایند. برای مثال آثار این بیداری جهانی را پرونده گابچی کووناگی مورش (۱۹۷۷)، دعوای مجارستان و چکسلواکی برای احداث سد بزرگ بر روی رودخانه دانوب، در دعوای آسیاب‌ها یا پالپ‌میلز (دعوای آرژانتین علیه اروگوئه، ۲۰۰۶) و احساس نگرانی مردم آرژانتین از خطرات آلودگی رودخانه، وخیم شدن تنوع زیستی و آثار زیان‌بار آن بر سلامتی افراد و لطمه به منابع شیلات (اصل بهره‌برداری معقول پیوندی میان حق بر تجارت و حق بر محیط‌زیست سالم است) و نیز دعوای اکوادور علیه کلمبیا (۲۰۰۸) به دلیل توزیع هوایی علف‌کش‌های سمی توسط کلمبیا در مرز این کشور با اکوادور و ادعای ورود صدمه به مردم، محصولات، حیوانات و محیط‌زیست طبیعی واقع در مرز اکوادور که سبب خطر بزرگ و بروز خسارت بیشتر در طول زمان شده‌اند، مشاهده می‌کنیم که نشان‌دهنده توجه دادگاه‌های بین‌المللی به حمایت از محیط‌زیست به عنوان میراث اشتراکات جهانی است. رودخانه ارس سومین رودخانه ایران از لحاظ قدرت آب و مرز مشترک ایران با جمهوری آذربایجان و ترکیه و ارمنستان از دوشاخه مجزا یکی در ارمنستان و دیگری در ترکیه و سلسله جبال آرارات (آغری) تغذیه شده و در اصل مهم‌ترین و پرآب‌ترین رودخانه شمالی آذربایجان شرقی است که همواره سراسر نوار شمال‌غربی کشور را سیراب کرده و در تمام فصول سال پرآب بود. عوامل طبیعی مانند کاهش میزان بارندگی، وجود خشک‌سالی و تغییر اقلیم در کنار رشد کشورهای همسایه، افزایش جمعیت و متعاقب آن افزایش مصرف کشورهای بالادست موجب کاهش حق آبه یک میلیارد و ۸۵۰ میلیون مترمکعب در سال ایران از رود ارس (خبرگزاری جمهوری اسلامی ۱۳۹۲/۵/۲۸) شده است. آب رودخانه ارس منبع تأمین آب کشاورزی، آشامیدنی بسیاری از شهرهای استان‌های آذربایجان شرقی، غربی و اردبیل است. لذا این کاهش حق آبه عملی خلاف روابط دوستانه و حسن هم‌جواری دولت‌ها محسوب شده و مسلماً قربانیان کاهش حق آبه و آلودگی آب ارس بیشتر افراد کم‌درآمدی

هستند که توان مالی کافی برای دسترسی به آب و بهداشت مناسب برای امور عادی روزانه و نیز نگهداری فرزندان نداشته و استفاده از آب سالم ارس وسیله‌ای برای امرار معاش آن‌ها محسوب می‌شود. تأثیر کاهش حقابه و آلودگی رودخانه ارس مغایر با اصل ۲۱ اعلامیه اجلاس ملل متحد برای محیط‌زیست و مغایر با بند ۱۷ بخش سوم حقوق بین‌الملل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بشر (۲۰۰۲) و بند ۳۲ بیانیه عمومی است طبق این اصول بهره‌برداری دولت‌ها از منابع خویش ضمن احترام به حق حاکمیت نباید موجب بروز ضرر و زیان قابل توجه به کشورهای پایین‌دست شود. طبق محدودیت‌های وضع‌شده انستیتوی حقوق بین‌الملل در اجلاس مادرید (۱۹۱۱) (Water resources law, 2004)، احداث سد به نحوی که میزان آب ورودی به کشور پایین‌دست در حدی کاهش یابد که آبراه خاصیت بهره‌برداری خود در پایین‌دست را از دست دهد، ممنوع است. طبق قواعد عرفی بهره‌برداری یک دولت از آبراه نباید به زبانی بیش‌ازاندازه برای دولت دیگر بینجامد. مطالعات صورت‌گرفته در کشورهای همسایه و نیز در ایران نشان می‌دهند که میزان آلودگی‌های شیمیایی و میکروبی رودخانه ارس و کورا در دو دهه اخیر بسیار بیش از حد استاندارد سه کشور فوق (ترکیه، ارمنستان و آذربایجان) بوده است. حفظ سلامت رود ارس به حدی است که علاوه بر حفظ سلامت ساکنین استان اردبیل، حفظ محیط‌زیست منطقه به سرنوشت رود ارس وابسته است. مناسبات ایران با کشورهای همسایه برای رودخانه‌های مشترک بر مبنای «قرارداد» است و این معاهدات با پذیرش اصل مشارکت منصفانه و معقول منعقد شده‌اند. البته استفاده عادلانه از آب این رودخانه مشترک نیازمند تفهم و همکاری کشورهای حوزه آبی است که در این زمینه وجود اعتقادات مشترک مذهبی بین کشورهای همسایه و اعتقاد و رعایت حقوق انسانی در قوانین اسلامی (بهره‌مندی عادلانه مسلمانان از موهبت‌های الهی) می‌تواند به عنوان نقطه قوتی برای حل‌وفصل دوستانه این مشکل و برقراری تفاهم بیشتر بین کشورهای همسایه ایران محسوب شود. چنانچه برقراری تفاهم و بهبود کمی و کیفی آب رودخانه ارس به درازا بکشد، کشور دچار خسارات غیرقابل جبران انسانی، محیط‌زیستی و اقتصادی خواهد شد. لذا لازم است تا کمیته فنی تشکیل شود کشورهای بالادست را برای رعایت حقوق کشورهای پایین‌دست ملزم نموده و با برآورد میزان نیاز هر نفر (طبق استاندارد) برای زندگی سالم متناسب با تغییرات اقلیم و جمعیت در کشورهای ذینفع، میزان حقابه تعیین شود.

فهرست منابع

استنادات فارسی

- ۱- ارغیانی مژگان (اعظم) ۰۷ فروردین ۱۳۹۴. حقوق بین‌الملل دریاها و حفاظت از محیط‌زیست دریایی سایت Port press
 - ۲- آمبوس کای، Kai Ambos ۲۰۲۱. مترجم: علی مسعودیان، پایه صلاحیتی مستحکم صلاحیت شکننده دیوان کیفری بین‌المللی در رسیدگی به جنایات ادعایی ارتكابی در فلسطین. مجله Bigdeli academy.
 - ۳- بیران صدیقه، هنربخش نازلی- بحران وضعیت آب در جهان و ایران- فصلنامه راهبرد ش ۴۸- ص ۱۹۴ تا ۲۱۲.
 - ۴- جهان بانی. امانی ا...، ۱۳۳۶. مرزهای ایران و شوروی. تهران. چاپخانه مجلس.
 - ۵- حبیبی محمدحسن. ۱۳۸۹. حقوق محیط‌زیست. جلد دوم. تألیف لورتار گوندلینک، جی دبلیو هویسان، ای هلیاپ، دیناشلتون. ترجمه محمدحسن حبیبی انتشارات دانشگاه تهران.
 - ۶- حسینی میرمحمد. ۱۳۷۸. «اصول اپیدمیولوژی و مبارزه با بیماری‌ها» تهران شبری.
 - ۷- خانی محمدرضا و یغمائیان کامبا ر. ۱۳۷۳. «تصفیه آب تهران " مجتمع آموزشی و فنی تهران.
 - ۸- ساعد، نادر (۱۳۸۳). «مفهوم تمامیت ارضی در نظم حقوقی بین‌المللی». اطلاع‌رسانی حقوقی.
 - ۹- سنگر داود محمد، آزاد عبدالقادر صالح ولدبیگی. ۱۳۹۹. اصل همکاری در زمینه بهره‌برداری از آبراهه‌های بین‌المللی، با تأکید بر آبراهه‌های بین‌المللی ایران و عراق. مجله حقوق عمومی دانشگاه تهران منتشر شده است.
- <https://doi.org/10.22059/jplsqa.2020.291848.2218>
- ۱۰- ضیائی بیگدلی، محمد رضا. ۱۳۸۵. حقوق بین‌الملل عمومی. تهران. گنج دانش. چاپ بیست و ششم.
 - ۱۱- فرشاد گهر، ناصر. ۱۳۶۷. نظام حقوق رودهای بین‌المللی و ا روند رود. تهران. دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
 - ۱۲- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۳). «دخالت اتحادیه اروپا به سود توسعه طلبی ابوظبی در مورد جزایر تنب و ابوموسی: اهانتی به یکپارچگی سرزمینی ایران». «اطلاعات سیاسی-اقتصادی».
 - ۱۳- مصاحب. غلامحسین. ۱۳۸۰. دایره‌المعارف فارسی. جلد اول. تهران. انتشارات امیر کبیر. کتابهای حبیبی. ج ۱. استنادات

بین‌المللی

- 14- Country Reports on Human Rights Practices U.S. 2022. Department of State. <https://www.state.gov/reports/2022-country-reports-on-human-rights-practices/>
- 15- International Center for Transitional Justice (ICTJ) <https://asp.icc.cpi.int/complementarity/international-center-transitional-justice-ictj>
- 16- Jury William A. and Vaux, Jr. Henry J. 2007. Managing Scarcity and conflict the emerging global crisis. Advances in Agronomy Volum 95. 0065-2113/07. DOI: 10.1016/50065-2113(07)95001.
- 17- Kura-Aras River Basin Transboundary Diagnostic Analysis. United Nation, 2007. RER/03/G41/A/1G/31: Reducing Trans-boundary Degradation of the Kura-Aras River Basin. <https://www.ais.unwater.org/ais/aiscm/getprojectdoc.php?docid=771>
- 18- Recueil des Traites des Nations Unies, Vol. 1017, p. 229. <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201017/v1017.pdf>
- 19- Nagheeby Mohsen, 29th September 2011. Reducing Trans-boundary Degradation of the Kura-Aras River. Conducted in the period of 2004-2007 by GEF, UNDP and SIDA aimed to make cooperation among Iran, Azerbaijan, Georgia, Armenia and Turkey (as an observer) to monitor the water quality in the Aras and Kura basin. <https://www.unoosa.org/documents/pdf/psa/activities/2005/graz/presentations/01-04.pdf>.
- 20- Simple Guide to the UN Treaty Bodies (International Service for Human Rights) <https://ishr.ch/defenders-toolbox/resources/updated-simple-guide-to-the-un-treaty-bodies-guide-simple-sur-les-organes-de-traites-des-nations-unies/>
- 21- Tim Stephans, 2009. International Courts and Environmental Protection, Cambridge Press.
- 22- United Nations: Human Rights https://www.ohchr.org/en/ohchr_homepage

23- UN Practitioner's Portal on HRBA Programming. 2010. UN centralized web portal on the Human Rights-Based Approach to Development Programming. <https://www.unfpa.org/resources/human-rights-based-approach-programming>

اسناد

- [۱] ILA, <https://iwrmaactionhub.org/resource/helsinki-rules-uses-water-international-rivers>
- [۲] https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/8_3_1997.pdf
- [۳] https://unece.org/sites/default/files/2021-04/ece_mp.wat_42_eng_web.pdf page 65
- [۴] https://www.iau-hesd.net/sites/default/files/documents/rio_e.pdf
- [۵] https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/part2.htm
- [۶] <https://leap.unep.org/countries/fr/national-case-law/lake-lanoux-arbitration-france-v-spain>
- [۷] <https://archive.org/details/jstor-2186542>
- [۸] <https://icj-cij.org/pcij>
- [۹] <https://www.fao.org/3/w9549e/w9549e07.htm>
- [۱۰] <https://www.unic-ir.org/hr/convenantion-women.htm>
- [۱۱] <https://www.unic-ir.org/hr/convenantion-child.htm>
- [۱۲] <http://www.un.org/News/Press/docs/2010/ga10967.doc.html>
- [۱۳] <https://helcom.fi/about-us/convention/>
- [۱۴] https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1998_v2_p1.pdf
- [۱۵] https://www.ilo.org/global/standards/maritime-labour-convention/what-it-does/WCMS_219665/lang--en/index.htm
- [۱۶] <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
- [۱۷] https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf
- [۱۸] <https://www.ohchr.org/sites/default/files/vienna.pdf>
- [۱۹] <http://orcphustoj.com/convention-on-biological-diversity-1992/>
- [۲۰] <http://www.un-documents.net/wcn.htm>
- [۲۱] https://www.iau-hesd.net/sites/default/files/documents/rio_e.pdf
- [۲۲] https://www.iau-hesd.net/sites/default/files/documents/rio_e.pdf
- [۲۳] <https://www.informea.org/en/court-decision/trail-smelter-case-united-states-v-canada>
<https://www.informea.org/en/court-decision/trail-smelter-case-united-states-v-canada>
- [۲۴] <https://www.icj-cij.org/case/135>
- [۲۵] <https://www.icj-cij.org/case/138>

United Nations Documents:

- 1-United Nations General Assembly Resolutions: Available on the UN General Assembly's official website.
- 2- United Nations Security Council Resolutions: Accessible through the UN Security Council's official website.
- 3- UN Treaty Collection: A comprehensive collection of multilateral treaties deposited with the United Nations, available at treaties.un.org.

International Law of the Sea:

1- United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS): The full text of UNCLOS at the official website of the United Nations Division for Ocean Affairs and the Law of the Sea (DOALOS) www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf.

2- International Tribunal for the Law of the Sea (ITLOS): ITLOS is an independent judicial body established under UNCLOS to resolve disputes related to the interpretation and application of the Convention. Information about ITLOS can be found at www.itlos.org.

Restrictions on Building Dams on Border Rivers:

1- International Commission for the Protection of the Danube River (ICPDR): The ICPDR is an organization that deals with the protection and sustainable management of Danube River and its tributaries. Their website, www.icpdr.org, provides information on agreements and guidelines related to the Danube River basin.

2- Mekong River Commission (MRC): The MRC is responsible for managing and protecting the Mekong River basin. Their website, www.mrcmekong.org, offers resources on the Mekong River's legal framework, including agreements and guidelines concerning dam construction and water sharing.

3- Indus Waters Treaty: The treaty between India and Pakistan governing the use of the Indus River system is available at www.mofa.gov.pk/indus_waters_treaty.

4- Mertez, C. 2006. Seawater Desalination as a chance for water supply. International seminar on water Desalination technologies, Tarbiat modares University, Tehran, Iran.

5- International law association Berlin conference. 2004. Water resources law. https://unece.org/fileadmin/DAM/env/water/meetings/legal_board/2010/annexes_groundwater_paper/Annex_IV_Berlin_Rules_on_Water_Resources_ILA.pdf.

6- Roosevelt, Eleanor. December 9, 1948. social justice speech. Adoption of the Universal Declaration of Human Rights. Speech. Paris, France. "Universal Declaration of Human Rights ."UN General Assembly .December 10, 1948. 217A III.

7- The International Institute of Human Rights <https://globalexchange.org/webinar-immigrant-rights-are-human>.